

Historian sumeat ja kauheat valinnat

■ Maaliskuun 6. päivänä vuonna 1940 Risto Ryti lensi neuvotteluvaltuuskunnan johtajana Helsingistä Moskovaan. Oli ehkä ainutlaatuinen tapaus historiassa, että sotaa käyvän maan pääministeri matkasi ilmassa vihollisen pääkaupunkiin istuakseen neuvottelupöytään samalla, kun armeijat vielä taistelivat maalla.

Dramaattisia päiviä silloin elettiin. Talvisodan rintamatilanne oli käymässä Suomelle epätoivoiseksi. Länsivallat korottivat panoksiaan tarjotessaan Suomelle apua. Yhteyttä oli pidetty myös Saksan suuntaan. Suomen johtomiehet epäröivät. Jopa ylipäällikkö Mannerheim oli kahden vaiheilla: tehdäkö rauha vai pyytääkö apua.

Ryti teki ratkaisevan päätöksen rauhan puolesta ja taivutti päättäväisesti epäröivät kantansa taakse. Väinö Tanner oli rauhanratkaisun tärkeä tuki. Mitkä olivat Rytin ja Tannerin tavoitteet, mitä he tiesivät, miten he punnitsivat eri vaihtoehtoja ja suurso- dan tulevaa kulkua, ohjasiko heidän toimiaan ”häikäilemätön laskelmointi eri mahdollisuuksien välillä” vai paniikki ja uupumus?

Tässä lehdessä keskustellaan talvisodan rauhan motiiveista ja vaihtoehtoista. Historiallisten tekojen tulkitsemista on paikal-

laan kuitenkin tarkastella myös periaatteel- liselta kannalta. Aihetta valaisee kiinnosta- vasti Aristoteleen *Nikomakhoksen etiikan* III kirjan kuuluisa jakso, joka käsittelee inhi- millisen toiminnan vapauden ja vastuun ongelmia. Esitetyt argumentit ja käsitteelli- set erottelut ovat luoneet pohjan miltei kai- kelle sille, mitä länsimaisessa ajattelussa on koskaan sanottu tahdon vapaudesta, moraa- lisesta vastuusta sekä syyllisyydestä ja syyt- tömyydestä. Jokainen meistä ajattelee Aris- toteleen muotoilemien käsitteiden kautta, vaikka ei itse tietäisikään sitä.

Vapaus ja vastuu

Vain vapaaehtoiset teot voivat Aristoteleen mukaan olla kiitettäviä ja moitittavia. Nii- den vastakohtia ovat tahdonvastaiset teot. Niitä ovat teot, jotka johtuvat välittömästä ulkoisesta pakosta tai sellaisesta tietämät- tömyydestä, johon tekijä itse ei ole voinut vaikuttaa. Tietämättömyyden takia tahdon- vastaisen teon tekijä olisi toiminut toisin, jos olisi ollut perillä teon luonteesta ja sii- hen liittyvistä olosuhteista. Tahdonvastaises- ta teosta ei kiitetä eikä moitita, mutta teki- jää kohtaan voidaan tuntea myötätuntoa, jos teko on aiheuttanut suurta pahaa. Tällaisia

tekoja kutsutaan vahingoiksi tai onnettomuuksiksi.

Harkintakykyiset aikuiset ovat moraalisesti ja juridisesti vastuussa vapaaehtoisista teoistaan. Vastuu ei ole kuitenkaan aina samanlainen. Ihmiset esimerkiksi tekevät joskus jonkin jalon asian vuoksi tai suuremman pahan välttämiseksi tekoja, joita eivät valitsisi niiden itsensä takia. Kapteeni voi esimerkiksi heittää lastin mereen myrskyyntä joutuneen laivan pelastamiseksi tai joku voi tehdä tyrannin käskystä häpeällisen teon pelastaakseen lapsensa tai vanhempansa kuolemalta.

Aristoteleen mainitsemien esimerkkien lisäksi on helppoa kuvitella muita vastaavia tapauksia: sotilas voi tappaa tai poliittinen johtaja liittoutua pahantekijäksi tietämiensä kanssa pelastaakseen isänmaansa, kansa voi kukistaa verenhimoisen hirmuhallitsijan tai hallitus maan sekasortoon ajaneen kapinan. Tällaisten tekojen tekijät voivat sanoa toimineensa pakosta, mutta Aristoteleen mukaan pakkoon viittaaminen on harhaanjohtavaa, koska itse teko oli tekijän omassa vallassa ja tekijä tietoinen siitä, mitä oli tekemässä.

Tarkoitus voi kuitenkin vaikuttaa teon moraaliseen ja juridiseen arviointiin. Sinänsä moitittavasta teosta voidaan kiittää, jos tavoite on tarpeeksi jalo, mutta myös moitittua, jos sen avulla vältettävä paha on mitätön. Joskus ei kiitetä eikä moitita, mutta vaikeissa oloissa tehty teko voidaan antaa anteeksi ja tekijää kohtaan tuntee myötätuntoa.

Ihmiset sanovat myös joskus toimineensa sisäisen pakon ajamina, kun nautinnon-

halu tai suuttumus saa heidät toimimaan toisin, kuin mitä he harkittuaan pitävät oikeana. Tällainenkin toiminta on vapaaehtoisista ja tekijänsä vallassa. Himokas tai aggressiivinen halu voi tosin siinä mielessä pakottavasti ohjata henkilön toimintaa, että tämä ei halun valtaamana kykene hillitsemään itseään, vaikka tahtoisikin. Itsehillinnän puute ei kuitenkaan vapauta vastuusta, sillä syyntakeisen aikuisen tulisi kyetä harkitsemaan tekojaan. Ihminen on sitä paitsi itse vaikuttanut luonteensa kehitykseen. Hillitön ja kiukkuinen ovat samantapaisia kuin huonoilla elämäntavoilla itsensä sairastuttaneet. Alun perin olisi voinut enemmän kuunnella lääkäreiden ohjeita tai harjoitella itsehillintää. Siksi luonnetta ja terveydentilaa voidaan joskus pitää vapaaehtoisesti valittuina, vaikka ne lopulta alkavatkin määrätä ihmisen toimintaa ikään kuin sisäisenä pakkona. Harkitsemattomuus ei siksi vapauta vastuusta, mutta se voi olla lieventävä asianhaara. Pikaistuksissa tehty tappo on vähäisempi rikos kuin harkittu murha.

Tietämättömyyskään ei aina vapauta vastuusta vaan vain sellainen tietämättömyys, joka ei ole onnettomuuden aiheuttajan omaa syytä. Tietämätöntäkin voidaan rangaista, jos hän on itse aiheuttanut tilansa. Jos onnettomuus johtuu laiminlyönnistä, aiheuttaja voidaan saattaa edesvastuuseen, vaikka itse teko olisi tahaton. Myös juopunut voi aiheuttaa tarkoittamattaan pahaa. Vaikka juopunut voi toimia tietämättömänä, on ihmisen omassa vallassa, ryhtyäkö juopottelemaan. Humala on jopa raskauttava, ei lieventävä asianhaara.

Sumeus ja kauheus

Historiantutkijoiden olisi hyvä perehtyä Aristoteleen huomautuksiin vapaudesta ja vastuusta. Hänen tekemillään erotteluilla on merkitystä historian tulkitsemisen kannalta, vaikka asioita ei arvioitaisikaan moraalisen kiitoksen ja moitteen näkökulmasta. Historioitsijoiden tutkimalle inhimilliselle toiminnalle on näet ominaista kaksi piirrettä, joihin Aristoteles kiinnittää huomiota *Nikomakhoksen etiikan* III kirjassa. Niitä voisi kutsua valintatilanteiden sumeudeksi ja kauheudeksi.

Sumeus tarkoittaa sitä, että ihmiset toimivat epätäydellisen tiedon pohjalta. Näin tapahtuu varsinkin historian dramaattisissa käännekohdissa, kuten sodissa, vallankumouksissa, luonnonkatastrofeissa sekä taloudellisissa ja poliittisissa kriiseissä. Ihmisten toiminnalla on tarkoitettuja mutta myös tarkoittamattomia seurauksia. Vaikka teko itse olisi vapaaehtoinen ja tarkoitettu, sillä voi olla seurauksia, joita tekijä ei tarkoita eikä edes voi tietää. Nämä seuraukset ovat tahdonvastaisia. Aristoteleen mukaan tekijä ei ole niistä vastuussa, jos hänellä ei ollut velvollisuutta olla niistä tietoinen.

Kauheus tarkoittaa sitä, että ihmiset joutuvat usein tekemään valintoja tilanteissa, joissa ei mikään mahdollinen teko ole seurauksiltaan yksiselitteisesti hyväksyttävä edes tekijöille itselleen. Toimii ihminen miten tahansa, jotakin epätoivottavaa tapahtuu ratkaisun tuloksena. Jalon tavoitteen saavuttamiseksi voi olla tarjolla vain häpeällisiä keinoja, mutta jos ei turvaudu yhteenkään niistä, lopputulos on ehkä vielä häpeällisempi. Siksi hyvää tarkoittava ihminen

voi joskus tehdä jopa tahallaan teon, jolla tietää olevan ikäviä seurauksia mutta joka on halutun tavoitteen saavuttamiseksi välttämättömänä pidetty. Tällainen teko voi olla Aristoteleen mukaan olla olosuhteista riippuen kiitettävä, moitittava tai anteeksi annettava ja myötätuntoa herättävä.

Antiikin draamakirjailijat esittivät lukuisia esimerkkejä sumeista ja kauheista valinnoista. Sumeita valintoja teki Oidipus, joka tietämättä todellista syntyperäänsä surmasi isänsä ja nai äitinsä. Kauheisiin tilanteisiin taas joutuivat Agamemnon, jonka oli joko uhrattava oma tyttärensä jumalille tai annettava koko johtamansa kreikkalaisarmeijan tuhoutua, ja Antigone, jonka oli joko hyväksyttävä kuolleen veljensä jättäminen koirien revittäväksi tai syyllistytävä maanpetokseen. Raamatussa samantapainen esimerkki on Jahven Abrahamille antama käsky tämän oman pojan Iisakin surmaamiseksi.

Historia ja historioitsijat

Sumeisiin ja kauheisiin valintoihin ovat joutuneet myös todellisen historian henkilöt. Ajatelkaamme Suomen valtion johtoa toisessa maailmansodassa tilanteessa, jossa Hitlerin hyökkäys Neuvostoliittoon alkoi näyttää mahdolliselta ja lopulta todennäköiseltä. (Nyt ei ole tarpeen ottaa kantaa siihen, milloin Suomen johto alkoi harkita valintojaan tämän vaihtoehdon näkökulmasta.) Rauhan ja itsenäisyyden turvaaminen sekä talvisodassa menetettyjen alueiden takaisin saaminen olivat kaikki Suomen hallituksen kannalta tavoittelemisen arvoisia päämääriä. Keskenräisen suursodan pyörteissä ei kuitenkaan ollut varmaa tie-

toa siitä, miten näiden tavoitteiden toteutumista olisi voinut parhaiten edistää, vaan päinvastoin kaikkiin toimintavaihtoehtoihin sisältyi jo silloin ikäviksi tiedettyjä piirteitä. Kärjistetyksi ja yksinkertaistaen: oli joko liittouduttava Hitlerin kanssa tai hyväksyttävä Suomen muuttuminen Saksan ja Neuvostoliiton välisten taistelujen sota-äntämöksi. Suomenjuutalainen Abraham Stiller katsoi valinnan Hitlerin ja Stalinin välillä olevan samantapainen kuin tilanteessa, jossa pitäisi valita, kuoleeko mieluummin syöpään vai keuhkotautiin. Useimmille suomalaisille, jopa juutalaisen seurakunnan jäsenille, valinta oli hieman helpompi, monille itsestään selvä.

Historioitsija voi käyttää tutkimuskohteensa motiivien selvittämiseen myös edellä kuvattua Aristoteleen moraalipsykologiaa. Sen mukaan ihmiset toimivat joskus harkiten mutta usein myös himon tai suuttumuksen vallassa. Poliittiseen historiaan sovellettuna tämä tarkoittaa esimerkiksi seuraavaa. Poliittinen johtaja voi toimia joskus harkitusti ja rehellisesti juuri siten kuin uskoo olevan parasta yhteisen edun kannalta. Toiminta on tällöin ansiokasta, jos tavoite on hyväksyttävä, jos johtaja tietää sen, mikä hänen tuleekin tietää, ja jos hän ei hyvää tavoitetta toteuttaessaan aiheuta kohtuutonta määrää pahaa. Tällaisia johtajia ei kuitenkaan ole paljon. Monissa tapauksissa valtiomiesten toimintaa näet ohjaavat harkinnan sijasta tai ohella himo ja suuttumus, vallanhalu ja kostonhimo. Monet tavoittelevat henkilökohtaista valtaa ja kunniaa yhteisen edun kustannuksella, toiset taas suuttuvat kokemistaan loukkauksista ja

kostavat ankarammin kuin olisi yleisen edun tai oikeudenmukaisuuden kannalta parasta.

Historian toimijoiden vastuun arviointi on vaikeaa erityisesti siksi, että heidän tekemiensä valintojen lopulliset seuraukset paljastuvat vasta paljon itse tekoja myöhemmin. Asiat näyttävät myöhempien tapahtumien avaamasta tirkistysaukosta usein aivan toisenlaisilta, kuin miltä ne näyttivät historian toimijoille itselleen. Myöhemmän historian avaama näkökulma vaikuttaa kuitenkin usein myös siihen, miten menneisyyden ihmisten tekoja arvioidaan moraalisesti. Kun myöhemmin eläneet tietävät, mitä vaikeista valinnoista todella seurasi, heillä on aivan erilaiset perusteet arvioida tekojen oikeutusta kuin tekijöillä itsellään.

Historian ankarat tuomarit voivat kysyä, oliko arveluttavia piirteitä sisältäneen teon oikeuttajaksi esitetty päämäärä todella riittävän jalo tuodakseen kiitoksen teon tekijälle vai onko menneisyyden ihmisiä moitittava vääristä ratkaisuksista – vai ovatko anteeksianto ja myötätunto sittenkin oikeita asenteita. Myöhemmän historian tuottamat poliittiset olosuhteet ja ideologiset asenteet vaikuttavat myös siihen, ketkä nousevat historian sankareiksi, ketkä tuomitaan konniksi.

Historiantutkimus ei pääse mihinkään siitä, että se välttämättä tarkastelee kohteitaan myöhemmän kehityksen valossa. Menneisyyden ilmiöitä ei voi edes kuvata sellaisina kuin ne aikanaan tapahtuivat – saati sitten selittää ja arvioida. Jo pelkästään historiantutkimuksen käyttämät käsitteet sisältävät välttämättä viittauksia kuvauskohdettaan

myöhempiin tapahtumiin. Siitä huolimatta kriittisen tutkijan tulisi välttää jälkiviisautta ja tutkimiensä ihmisten moralisointia näille tuntemattoman myöhemmän historian näkökulmasta.

Menneisyys ja traumat

Historiaa tuottaa traumaattisia kokemuksia. Ne liittyvät tavallisesti juuri tilanteisiin, joissa ihmiset ovat tehneet sekä sumeita että kauheita valintoja. Historia on täynnä tekoja, joista on hyvän ohella seurannut kärsimyksiä ja onnettomuuksia. Tällaisia tekoja on tehty osittain siksi, että historian toimijat eivät ole tienneet valintojensa seurauksia, osittain siksi, että seuraukset on tiedetty mutta silti hyväksytty halutun tavoitteen saavuttamisen tai suuremman pahan välttämisen hintana, osittain siksi, että ihmisten toimintaa ovat ohjanneet harkinnan sijasta vallanhalu ja kostonhimo.

Historiantutkimuksen ei tule vaieta traumoista. Päinvastoin juuri traumaattisiin kysymyksiin pureutuminen on tutkijoiden velvollisuus. Ensisijainen tehtävä ei ole moraalisen tuomion antaminen – juridisesta puhumattakaan. Historiantutkimuksen moraalinen ulottuvuus liittyy pikemminkin anteeksiantoon ja myötätunnon herättämiseen kuin tuomarina toimimiseen. Ensisijainen velvollisuus on kuitenkin pyrkiä etenemään kohti totuutta. Historioitsijan tulee esittää mahdollisimman objektiivinen, arvovapaa ja puolueeton kuvaus siitä, mitä historian toimijat tarkoittivat ja mihin he pyrkivät, millaisen tiedon pohjalta he toimivat, mistä he olivat tietämättömiä ja minkä takia, missä määrin he tekivät tarkoituksellisesti tekoja,

joilla jo niitä tehdessään tiesivät olevan ikäviä seurauksia, sekä miten he punnitsivat mielessään hyvien tavoitteiden ja aiheutetun pahan suhdetta. Historioitsijan tulee myös selvittää harkinnan, kostonhimon ja vallanhalun roolia historian toimijoiden motivaatiopohjana. Historioitsijan tulee arvioida, oliko historiassa koetut kärsimykset ja pahat asiat hyvinä pidettyjen tavoitteiden toteuttamiseksi välttämättömiä vai liiallisia.

Vuoden 1918 ja toisen maailmansodan tapahtumat ovat tuottaneet Suomen historian vaikeimmat traumat. Niihin kohdistuva tutkimus herättää edelleenkin historiaa harrastavan yleisön ja jopa tutkijoiden keskuudessa voimakkaimmat intohimot. Toisen maailmansodan jälkeinen ulkopoliitikasta, varsinkin presidentti Kekkonen toiminnasta keskustelu on lähes yhtä kuohuvaa, mutta Suomen ja Neuvostoliiton sodanjälkeisissä suhteissa ei sentään käytetty avointa väkivaltaa. Kysymys ei ole vain siitä, että sotien tapahtumiin liittyi sumeita ja kauheita valintoja ja että himot ja aggressiot nousivat pinnalle tapahtumien pyörteissä. Kysymys on myös siitä, että itsenäisen Suomen ja kansakunnan olemassaolon on ajateltu olleen vaakalaudalla sekä itsenäistymisen jälkeisissä tapahtumissa että toisessa maailmansodassa.

Yleisesti on myös ajateltu ja melkoisen hyvin perustein, että vaikka Suomen viime vuosisadan sotiin liittyi paljon kauheuksia, lopputulokset olivat sikäli onnellisia, että itsenäisyys säilyi eikä Suomesta tullut kommunistisen Neuvostoliiton osaa. Monet ovat pitäneet itsenäistymishistorian ja toisen maailmansodan lopputuloksia Suomen kan-

nalta suorastaan korvaamattoman arvokkaina ja niiden toteutumista edistäneiden suomalaisten saavutuksia sankarillisina. Tällaisten näkemysten näkökulmasta voi tuntua hermostuttavalta sellainen tutkimus, joka suhteellistaa sankareiden tekoja ja kiinnittää huomiota pahaan, jota tapahtui hyviä päämääriä toteutettaessa – oli sitten kysymys välttämättömästä tai tarpeettomasta pahasta. Joku voi myös kokea Suomen itsenäisyyden merkityksen vähättelyksi, jos puhuu myötätuntoisesti niiden toiminnasta, jotka aikanaan toimivat toisenlaisten päämäärien puolesta kuin sankareina pidetyt.

Sankaruus ja myötätunto

Sankarikultit eivät kuitenkaan tavallisesti perustu pelkästään tosiasioihin. Niiden moraalista ja yhteiskunnallista arvoa voidaan myös epäillä. Todelliset ihmiset eivät ole koskaan olleet nuhteettomia sankareita, joilla on varma vakaumus oikeasta päämäärästä, kattava tieto sen saavuttamisen keinoista, horjumaton tahto sen toteuttamiseksi, päättäväisyys vaikeiden ratkaisujen tekemiseksi sekä oikeamielisyys henkilökohtaisista pyyteistä ja kostonhimosta pidättymiseksi. Ihmiset päinvastoin tavoittelevat monenlaisia päämääriä, arvokkaita ja mitättömiä, jaloja ja itsekkäitä. He toimivat tietämättä aina edes sitä, mitä heidän olisi pitänyt tietää, hyväksyvät hyvänä pitämänsä tarkoituksen toteuttamisen ehtona enemmän pahaa kuin olisi ollut tarpeellista sekä antavat himon ja suuttumuksen sumentaa harkintansa.

Todelliset ihmiset ovat toisaalta harvoin myöskään täydellisiä roistoja. Huonoksi osoittautuneen päämäärän puolesta taistel-

leilla on voinut olla myös hyviä tarkoituksia. Heillä ei sen sijaan ole aina ollut minikäänlaista mahdollisuutta tietää sitä, että heidän toimintansa tosiasiallisesti edistää tavoitetta, jonka joskus myöhemmässä historiassa kaikki huomaavat suureksi onnettomuudeksi. He voivat sortua toimimaan himon ja aggression vallassa, mutta joskus he myös voivat osoittaa jaloutta, lempeyttä ja oikeamielisyyttä.

Historiantutkimuksen tulisi suhteellistaa vastakkainasetteluja ja tunnistaa inhimillinen kaikissa sen ilmenemismuodoissa, myös heikkouksissaan. Myötätuntoinen asenne kunnioittaa menneisyyden ihmisten työtä paljon enemmän kuin mustavalkoinen jako sankareihin ja konniin tai menneen moralisointi vasta myöhemmin saavutetun tiedon tai poliittisen tilanteen näkökulmasta.

Todellinen elämä ikävä kyllä kohtelee voittajia ja häviäjiä epäsymmetrisesti, vaikka heidän toimintansa ansiot ja puutteet eivät tapahtumahetkellä kovin paljon poikkeaisikaan toisistaan. Häviäjät joutuvat tavallisesti vastuuseen pahoista teoistaan, virheistään ja heikkoudestaan, voittajien kohdalla ne usein unohdetaan. Ansioiden kohdalla käy juuri päinvastoin: voittajia ylistetään, hävinneiltä evätään tunnustus.

Kriittisen historiantutkimuksen tulisi hyljittää menneisyyden ihmisten kohtuutonta moralisointia ja syylistämistä. Historioitsijoiden tehtävänä on erityisesti myös purkaa poliittisista syistä rakennettuja myyttejä: suhteellistaa sankaruutta ja kohdella kunnioitavasti unohdettuja. Erityisen tärkeää on silti myös puhua siitä pahasta, jonka hyvää tarkoittaneet ja usein sitä aikaankin saaneet

ovat tietoisesti hyväksyneet tekojensa sivutuotteena. Vastuullinen historiantutkimus voi tällä tavoin parantaa ihmisten traumaattisia tuntemuksia, lieventää kaunoja ja katkeruuksia sekä edistää anteeksiantoa ja myötätuntoa sekä historian voittajissa että häviäjissä esiintyvää inhimillistä heikkoutta kohtaan.

Voidaan toki keskustella siitä, ketkä ovat Suomen historian unohdettuja, ketkä taas yksipuolisesti sankareina palvottuja. Tästäkään ei vallitse edes ammattitutkijoiden kesken mitään yksimielisyyttä. Mieli­piteiden erilaisuudesta saa hyvän kuvan, jos vertaa esimerkiksi Heikki Ylikankaan teoksessa *Tie Tampereelle* ja Martti Häikiön teoksessa *Historia ja väärät profeetat* esitettyjä näkemyksiä siitä, millaiset piirteet vuoden 1918 tapahtumista ovat olleet unohdettuja ja millaisia niihin liittyviä traumoja poliittiset suhdanteet, erityisesti Neuvostoliiton olemassaolo, ovat aiheuttaneet.

Historiallinen Aikakauskirja ei kaihda vastuutaan Suomen historian traumaattisten

ulottuvuuksien käsittelyssä. Tässä numerossa pohditaan esimerkiksi vuoden 1918 tapahtumien muistamista ja unohtamista sekä keskustellaan talvisodan rauhan tekijöiden motiiveista. Syksyn historiallinen kirjapommi on kuitenkin ollut Elinan Sanan teos *Luovutetut*, jossa käsitellään Suomen toisen maailmansodan aikana Gestapolle tekemiä ihmisluovutuksia. Sanan esittämien tietojen uutuusarvoa on jo ehditty vähätelläkin, mutta natsirikollisia jäljittävän Simon Wiesenthal -keskuksen otettua yhteyttä Suomeen valtioneuvosto on antanut Heikki Ylikankaalle tehtäväksi laatia raportin vaihtoehtoista asian selvittämiseksi. Esimerkiksi Max Jakobsonin esittämien puheenvuorojen valossa näyttää kuitenkin jo nyt siltä, että Suomen ihmisluovutuksissa sekä sodan aikana Saksalle että sen jälkeen Neuvostoliitolle on kriittisellä historiantutkimuksella paljon selvittämistä. Palaamme asiaan numerossa 1/2004, johon Ylikangas on luvannut kirjoittaa selvitystyönsä tuloksista.

Juha Sihvola